

Никола Лукић

Универзитет у Београду

Православни богословски факултет

e.mail: nlukic@bfspc.bg.ac.rs

ЛИТУРГИЈСКО БОГОСЛОВЉЕ МИТРОПОЛИТА МИХАИЛА ЈОВАНОВИЋА

Апстракт: *Архиепископ београдски и митрополит српски Михаило Јовановић (1859-1881; 1889-1898.) истакнута је личност чији је рад препознатљиво обележио црквени и политички живот обновљене српске државе. Досадашњи истраживачи приказали су готово све аспекте његове богате биографије, док је митрополитов рад на стварању богословске литературе и уређивању богослужбеног живота приказан кроз појединачне примере, који су наговестили основне правце овог значајног подухвата. У овом раду бавићемо се литургијским богословљем митрополита Михаила, које ћемо истражити и анализирати не само кроз настанак и садржај богословских уџбеника и приручника које је митрополит приредио и штампao, него и на основу уредаба и прописа Митрополије београдске, који непосредно сведоче о предузетим иницијативама и постигнутим резултатима његовог рада.*

Кључне речи: *митрополит Михаило, Црквено богословље, Еклезиастика, Ручна свештеничка књига, уредбе и прописи Митрополије београдске, обредословље, Свете тајне.*

Увод

Истраживање литургијског богословља митрополита Михаила (Јовановића), најпре подразумева препознавање и организовање садржаја и целина као и формирање библиографије која се примарно бави богослужбеном тематиком, а која се директно или посредно везује за његово име. Потом, следи контекстуално позиционирање тог корпуса спрам времена, услова и потреба његовог настанка, а у оквиру теолошких токова епохе што последично води ка разоткривању литерарних предлогака и богословских узора за настанак митрополитових дела. Оваквим поступком уједно се утврђује и степен оригиналности његовог литургијског стваралаштва. Богословско образовање митрополита Михаила (Јовановића) као и његово разумевање богослужбеног живота и поретка препознатљиво је обликовано утицајем кијевске семинарије и Духовне академије, чији је био угледни питомац.¹ Милоје Јовановић, потоњи митрополит Михаило, отпутовао је у Кијев са благословом тадашњег митрополита Србије Петра (Јовановића) 1846. године, где је отпочео своје седмогодишње школовање.² Прве идеје о

1 О значајним појединостима митрополитове биографије и о његовом раду опширније: Ђоко М. Слјепчевић, *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије*, Минхен: Искра, 1980.

2 О одласку на школовање у Кијев, о почетним припремама за пут и самом путовању сведочи сачувани рукопис Дневника. Види: *Дневник*, Архив Србије, Збирка Поклони и откупи, ПОК. 33 1(6), л.1-2.

бољем устројству и унапређењу црквеног живота пројавиле су се управо у Кијеву и забележене су у митрополитовом личном дневнику, 18. марта 1850. године, где је ондашњи полазник академије Милоје (Јовановић) приметио и записао да треба појачати црквену дисциплину.³ У том истом дневнику записао је и шта би требао урадити по свом повратку у Србију. Подсетник гласи: „Сети се кадгод да ти је долазило на памет начинити сав круг богословских наука, тј. најпре опште веденије, потом догматику,⁴ пратику, богословија црквена-обредословље,⁵ канонику, пастирку,⁶ обличитељна богословија. К овоме ме привела идеја начинити ручну књигу, из које би прво наш народ могао познати веру хришћанску православну, по њој се старао живети и колико се може ићи савршенству хришћанске нравствености.⁷ Пре свега када се вратим треба да се старам завести у манастиру каквом књигопечатњу црквених књига, да би се после на заради од истих могао завести духовни журнал под заглавијем „Жича“.⁸ У њему треба најпре поместити превод древних отаца по вековима... Треба ми разгледати Србљак.⁹ Чете пак минеје обзнанити народу нашем, и додати жизненописаније наших светитеља у њему¹⁰...

3 Слијепчевић 1980, 22. У прилог овоме сведочи нам и његов делимично сачувани рукописни *Устав церковный*, који припада времену митрополитовог школовања у Кијеву. Види: *Устав церковный*, Архив Србије, Збирка Поклони и откупи, ПОк. 33 1 (ж), л.1-6. Да је овај Устав намењен за будућу употребу у отачаству сведочи и исписано указање о дану прослављања Светог Саве. Датум светитељевог помена усаглашен је са богослужбеним правилом Српске цркве, а не према датуму својственом руској богослужбеној пракси. Стоји записано: „Оданије Богојављења бива свагда 13. будући да 14. јануара бива торжество Светог просветитеља српског Саве, и онда се све његово правило савршава“. *Устав церковный* (не садржи годину исписивања), л. 6.

4 Митрополит Михаило је посебну пажњу посветио доцнијим издањима тзв. уџбеничке литературе, где је прегледао и основно кориговао или приредио и дао благослов за Догматику, Морално богословље и Омилитику и то је све учинио према најбољим уџбеницима руских духовних семинарија, наводи прота Димитријевић. Вуковић 1996, 329.

5 Митрополит је успео у овој намери. Види: *Црквено богословје или Црквесловје*, за ученике виши разреда, Съ благословомъ Нѣговогъ Високопреосвештенства, Архїепископа београдскогъ и Митрополита србскогъ, Господина Михаила, У Београду у Правительственной књигопечатњи 1860.

6 Види: *Православно пастирско богословје*, Съ благословомъ Нѣговогъ Високопреосвештенства, Архїепископа београдскогъ и Митрополита србскогъ, Господина Михаила. У Београду у Државной књигопечатњи 1864.

7 Према наведеном садржају који би та ручна књига или приручник требало да обједини закључујемо да је митрополит имао на уму стварање одређене врсте катихизиса. Набројаним намерама би одговарао садржај књиге *Црквени учитељ*. Види: *Церковный учитель*, У Београду у Правительственной књигопечатњи 1861. Митрополит Михаило је доцније сачинио *Ручну свештеничку књигу* и наменио је парохијском свештенству. Види: *Ручна свештеничка књига*, израдио митрополит србскій Михаилъ, У Београду у Државной књигопечатњи 1867.

8 Ову идеју митрополит Михаило није реализовао. Идеју о формирању строго научног богословског часописа, у ком би требала да се налазе и питања из дневне пастирске праксе и поуке хришћанске вере и морала покренуо је београдски митрополит Инокентије, актом од 24. априла 1898. године. Види: Зборник правила, уредаба и наредба 1900, 124-125.

9 Митрополит Михаило је 1861. године штампао Србљак, који је проширио новим службама Срба светитеља. Он признаје да је ранија издања из 1761. и 1765. године допунио не само синаксарима и текстовима два Акатиста него је додао и службе неколико локалних светитељских култова. Види: Србљак 1861, л.1 б.

10 Ова намера је делимично реализована и уобличена у другој форми. Редаткорске интервенције које је митрополит Михаило учинио на познатим и доступним житијима резултирале су новим сажетим текстовима који су били обједињени са садржајем месецослова. Текстовете житија митрополит Михаило је штампао у садржају *Месецослова* за 1898. годину. Види: Јовановић, 1898, 1-184.

Затим исправити Крмчију, место оног турског језика дати дати лакши и чисто словенски, нешто отуда оставити а нешто додати и распрострањити је¹¹ ... Неколико времена треба ми уделити на испитивање о српској црквеној историји¹². Иако је овај подсетник сачињен врло амбициозно, потоњи епископ шабачки и митрополит Србије Михаило (Јовановић) успео је да изврши готово сваку од предложених намера.

Литургија у кругу богословских наука

Прва од идеја, да сачини круг богословских наука, започела је своју реализацију током његовог кратког професорског рада у Београдској богословији, где је предавао догматику и омилитику, непосредно пре избора за епископа шабачког.¹³ У Кијеву су често исти професори држали курсеве догматике и беседништва и тај образац рада преузео је и митрополит Михаило.¹⁴ Догматске теме митрополита Михаила до сада су посматране збирно у саставу његових проповеди,¹⁵ док је митрополитово беседништво било предмет посебне анализе и пажње. Полазећи од тврдње да су његове проповеди највернији и најјаснији показатељ општег профила, као и посебних нијанси његових богословских схватања, досадашњи истраживачи су детаљано представили садржај и богословску димензију проповеди митрополита Михаила, због којих је по множини, разноврсности и обимности публикованих књижевних радова с правом назван оцем нове српске богословске науке и литературе.¹⁶ Главна особеност митрополитовог проповедништва је да оно чини интегрални део богослужења и да као такво представља аутентичну литургијску катихезу.

За разлику од омилитике, литургијско богословље митрополита Михаила, које се непосредно везује за светотајинско богословље и обредословље, богослужбене радње, свештена времена или богослужбени простор, није било предмет опширнијег истраживања. До сада је у свега неколико напомена указано на неке дисциплинарне и богослужбене одредбе које се односе на време док је митрополит Михаило био епископ шабачки.¹⁷ Слијепчевић се у својој монографији о митрополиту Михаилу, поред важних

11 Митрополит Михаило није реализовао ову идеју.

12 Слијепчевић 1980, 139-140. Црквена историја је представљала првобитно поље интересовања тадашњег студента Милоја Јовановића. Његова магистарска теза носила је наслов: *Очерк историји првог периода Српској Цркви. Од појављивања међу сербима хришћанства до св. Савви архиепископа српског (до 1222. од Рождества Христовог)*. Пузовић 2017, 126.

13 У богословији је предавао врло кратко, свега неколико месеци. На предлог митрополита Петра, а са сагласношћу Совјета постављен је за професора 2. јуна 1854. године. Убрзо потом, забележена је његова опрштајна беседа ђацима изговорена 16. новембра исте године. Слијепчевић 1980, 30-31.

14 Живковић 2004, 162.

15 Узоре догматског богословља митрополита Михаила представљали су Димитрије Муретов, каснији архиепископ херсонски и Антоније Амфитеатров потоњи епископ казањски. Живковић сматра да се митрополит Михаило држао примера јасног и једноставног беседништва Димитрија Муретова, док Млакар сматра да митрополит Михаило у својим проповедима није успео да постигне умеће херсонског епископа Димитрија, који је успевао да слушаоцима приближи и најсложеније богословске теме. Живковић 2004, 163; Млакар 2016, 354.

16 Живковић 2004, 162-165; Сличну тврдњу износи и Радослав Грујић. Види: Млакар 2016, 352. У часопису *Босанска вила*, штампаном у Сарајеву 15. јануара 1897. године, непознати аутор је забележио да је митрополит Михаило својим радовима допринео богословској књижевности онолико колико су Вук и Даничић урадили за нашу филологију. Иако текст не садржи потпис аутора он би могао припадати оновременом уреднику часописа Николи Шумоњи. Види: *Босанска вила* 1897, 1/XII, 3.

17 Павловић 2008, 51-52.

биографских одредница, бавио и питањима везаним за уређење свештеничког стања и унапређењем монаштва и манастира у време митрополитове управе стављајући посебан акценат на однос државних и црквених власти. У овој значајној анализи изостављен је приказ богослужбеног живот Београдске митрополије. Изузетак је начињен у поглављу *Књижевни рад митрополита Михаила*, где се аутор делимично бавио анализом Србљака, који је митрополит приредио и издао, наводећи и неке од требничких текстова који се приписују митрополитовом стваралаштву. Слијепчевић сматра да су најбројнија и најопсежнија дела митрополита Михаила посвећена управо његовом црквено-пастирском раду. Као резултат тих интересовања он наводи укупно деветнаест наслова.¹⁸ Од укупног броја наведених наслова њих пет су непосредно везани за богослужбени поредак, дисциплину и богослужбене текстове или теме литургијске године и сачињавају аутентичан литургијски корпус, док се других четрнаест наслова на различите начине баве пастирским питањима. Међу пастирским делима које Слијепчевић наводи својим литургијским садржајем, који је уобличен у различитим формама, истичу се следећи наслови: *Окружно писмо епархијским свештеницима* из 1859. године, *Чин положенија књатви* објављен 1860. године, *Црквени учитељ* објављен 1861. године, потом *Мудри игуман* из 1863. године и *Ручна свештеничка књига* из 1867. године.¹⁹ Међу побројаним делима спомиње се и четвортотни зборник *Православни проповедник* (1866-1871) који се бави хеортолошким темама, али је више конципиран као проповеднички зборник него као литургијски приручник. Иако Слијепчевић ова дела обједињује по њиховом садржају и назива их црквено-пастирским, мишљења смо да је овај корпус прецизније назвати литургијско-пастирским.²⁰ Приметно је да је у овом навођењу наслова аутор превидео да помене дело *Црквено богословие или црквесловие* митрополита Михаила штампано 1860. године у Београду, које поред *Ручне свештеничке књиге* представља најзначајнији уџбеник литургијског богословља који је до тада настао на тлу Београдске митрополије.²¹

18 Детаљан попис наслова: Слијепчевић 1980, 141-142.

19 Слијепчевић 1980, 141. Међу побројаним насловима Слијепчевић наводи и *Архијерејско поучење новорукоположеном свештенику* из 1860. године. Међутим, у питању је омашка, будући да је поменуто дело штампано 1858. године у време митрополита Петра (Јовановића). Сравни: Архієрейско поученіє новорукоположеномъ свештенику: преведено съ руског, У Београду, У Правителственой Типографіи 1858.

20 У прилог поменутом сведочи нам и богословски контекст митрополитовог образовања, који је најнепосредније обележио његову литургијску теологију. На крају 1850. године у духовним академијама, између осталих и у Кијевској, формира се блок предавања везаних за пастирску и парохијску делатност будућих свештенослужитеља. Предавања су се састојала из лекција о православном богослужењу, из омилитике и канонског права. Види: Сухова 2009, 34. Значајан део тих предавања које се тичу историје и поретка православног богослужења митрополит Михаило ће доцније интегрисати у своје радове и усмерити их у правцу богослужбеног и пастирског рада те се та дела могу у пуном смислу сматрати литургијско-пастирским.

21 Вуковић наводи да је митрополит Михаило писац Црквеног богословља. Види: Вуковић 1996, 329. Међутим, на насловном листу књиге *Црквено богословіе* није исписано име аутора него стоји да је књига штампана: Съ благословомъ Нѣговогъ Високопреосвештенства, Архієпископа београдскогъ и Митрополита србскогъ, Господина Михаила. Овакав модел атрибуције није указивао на аутора него је посредно указивао на сам модел рада, односно на учињене редакторске интервенције на основу којих је уобличен текст ових књига. Све ово чињено је на основу већ постојећих богословских текстова који су се бавили идентичним или сродним питањима. Поред наведеног наслова постоје и примери где пише да је књигу *израдио митрополит српски Михаило*, као што сведочи насловна страна *Ручне свештеничке књиге, Православног проповедника и Месеџслова* митрополита Михаила. Одредница *израдио* није дефинисала оригинално ауторство него је посредно указивала на обједињавање и уобличавање различитих текстова од стране аутора

Иако ниједно дело митрополита Михаила није непосредно названо литургијом нити је препознато као такво од стране његових савременика, предмет Литургија је у време митрополитовог школовања већ био познат и присутан као део наставног плана Кијевске академије.²² Појам литургија, као назив предмета, увео је почетком 1830-их година, тадашњи ректор Кијевске академије архимандрит Инокентије (Борисов), потоњи епископ чигирински, чији је наставни модел и начин именовање потом преузиман и на другим духовним академијама на руском говорном подручју. Борисов је формирао нови школски концепт теологије када је предмете поделио на две велике целине, религијозу (religiosa) и еклезијасту (ecclesiastica). Прва целина је обухватала богопознање (Догматику) и богозакоње (Природно богословље) док је друга обухватала вероисповедање (Символику), свештенодејство и обреде (Литургију), њихове савршитеље (Јерархију) и правила црквеног живота (Канонику). У овом концепту који је представљен у јуну 1833. године Еклезијастика је имала следећи садржај: Символика је говорила о Цркви као училишту хришћанске вере, Литургија је тумачила Цркву као скуп свештенодејстава, Јерархија је учила о цркви као о тврђави хришћанског морала и о њеним свештенослужитељима, док је Каноника учила о Цркви и њеном законодавству. У реалној пракси Кијевске академије и других академија Литургија је сједињена у једну катедру са канонским правом и та комбинација предмета називала се Еклезијастиком.²³ Важност Литургије се, према мишљењу Инокентија (Борисова), огледала у томе што је богослову и пастиру пружала знања о богослужењу у његовом отачаству, учила га је пореклу богослужења, његовом саставу и главним видовима, почевши са Литургијом, њеним значењем и духом, пружала је разумевање богослужбених књига, светих места или храмова и свештених дана или празника.²⁴

Црквено богословје или црквесловје митрополита Михаила

Овакав концепт еклезијастике, који укључује и литургијско богословље, дословно је посведочен у студентским белешкама Милоја Јовановића. Милоје, потоњи митрополит Михаило, је курс Еклезијастике похађао у току 1851. године. Према сведочанству рукописа исписивање текстова започео је 20. новембра 1851. године. Исписивање прве две свеске завршио је 12. децембра исте године и потом је почео и исписивање треће целине.²⁵ Исте године, када је похађао Еклезијасту из штампе је изашло и *Пастирко богословље*, тадашњег ректора кијевске Духовне академије Антонија (Амфитеатрова), у коме се међу неопходним предметима који служе за интелектуалну припрему будућих свештенослужитеља помиње и Литургија.²⁶

Ова рукописна Еклезијастика, која је уједно представљала и званични уџбеник у кијевској Духовној академији, послужила је као основа на којој је митрополит Михаило учинио низ редакторских захвата и интервенција у обиму и распореду текста, те је тако настало његово познато дело *Црквено богословје или црквесловје*, уџбеник намењен ученицима виших разреда оновремених богословија. Назив уџбеника представља

а у циљу приказивања и појашњења одређених тема које се везују за богослужбену праксу. Највећи степен оригиналности митрополитовог богословског стваралаштва приказан је у његовим беседама, уз напомену да су и оне ипак биле сачињене према својеврсном канону епохе.

²² Посебна катедра за Литургију на Кијевској духовној академији основана је тек 1869. године. Сухова 2011, 32.

²³ Сухова 2017, 96-97.

²⁴ Сухова 2011, 24.

²⁵ Еклезијастика 1851, ПО.к 33 1(з), л. 246-25а.

²⁶ Амфитеатров 1851, 50.

дословно преведен наслов кијевских предавања из Еклезиастике тј. Црквесловља. Општи концепт *Црквеног богословља* такође прати форму кијевских лекција. Митрополит Михаило на самом почеку књиге дефинише појам црквеног богословља и каже: „Црквесловіе естъ наука, коя учи познати цркву са свима принадлежностима нѣнимъ спољашнмъ и унутрашнмъ, и свештенодѣйствама у нѣой свршуюћима се“.²⁷ Сам предмет књиге по признању аутора треба да прикаже устројство Цркве и православног богослужења и да пружи разумевање о сваком свештеном предмету и о сваком свештенодејству и да покаже њихов међусобни однос у богослужењу. Затим, треба да укаже и на време свештенодејстава као и на време када су уведени одређени свештени предмети, и да опише унутрашње достојанство и значај тих предмета. Главни циљ ове науке, по признању аутора, није само да опише састав и принадлежности богослужења него и да открије сами дух православног богослужења и да научи верне да се њиме правилно користе.²⁸

На основу поређења рукописне *Еклезиастике* која је припадала Милоју (Јовановићу) и штампаног *Црквеног богословља* митрополита Михаила из 1860. године долазимо до јасног закључка да је део Еклезиастике, у тадашњој кијевској Духовној академији познат као Литургика, представљао рукописни предлог за настањак *Црквеног богословља*. Самим тим се и *Црквено богословіе* може сматрати литургијом, тачније првим штампаним литургијским уџбеником који је настао на тлу Београдске митрополије.²⁹ Последњу трећину текста, тј. трећи део књиге, који говори о свештеним временима тј. празницима и постовима митрополит Михаило је такође преузео из својих предавања која је слушао у Кијеву, извршивши интервенције у обиму и распореду текста.³⁰ Одређене делове текста, а који се тичу светотајинског богословља, свештених предмета и постова митрополит Михаило је преузео из приручника за Практично богословље који се користио на Кијевској духовној академији.³¹ Дакле, *Црквено богословіе* или *Црквесловіе* митрополита Михаила сачињено је на основу три рукописа његових кијевских уџбеника. Први је помињана *Еклезиастика*, други рукопис који говори о свештеним временима именовали смо као *Еклезиастика II*, док трећи рукопис који чини предлог *Црквесловља* представља део кијевских предавања из предмета *Практическое богословіе*. Поред побројаних наслова у *Црквеном богословљу* у појединим деловима текста и насловима препознајемо целине који припадају оновременој богословској литератури и не налазе се у рукописима предавања. У тим случајевима митрополит Михаило најчешће цитира *Нову скрижал* архиепископа Вениамина, и то

27 Јовановић 1860, 1; Идентично одјашњење даје се и за Еклезиастиком. Види: Еклезиастика 1851, л. 3. 28 Јовановић 1860, 1-5.

29 Због своје вредности Црквесловље је доцније кориштено и као уџбеник у Карловачкој богословији. Николић 2022, 187. Такође, делови текста Црквесловља укључени су и у саставу литургијских приручника других аутора на тлу Карловачке митрополије. *Исто*, 196; 204.

30 О томе нам сведочи рукопис који припада Архиву Србије, Збирка Поклони и откупи, ПОк. 33 8 (љ), л. 396-88. Рукопис не садржи оригиналан наслов, али је по садржају засигурно био део литургијског богословља, па ћемо га ради даље употребе именовати као Еклезиастика II. Део Еклезиастике II који говори о поштовању руских чудотворних Богородичиних икона Казанске, Смоленске, Новгородске и Владимирске (л. 836-866) митрополит Михаило је изоставио при штампању Црквеног богословља.

31 О томе нам сведочи рукопис *Практическое богословіе* који припада Архиву Србије, Збирка Поклони и откупи, ПОк. 33 8 (м), л. 1-82. Када се рукопис упореди са текстом *Црквеног богословља* видимо да је текст рукописа негде преузимањ дословно, а негде су вршене одређене редакторске интервенције у виду његовог скраћивања или селективног избора материјала те је тако прерађен текст интегрисан у састав *Црквеног богословља*.

чини на више места. Најпре, када допуњује текст о солеји цитатом Блаженог Јеронима,³² затим део текста о сапрестољима у олтару такође преузима по обрасцу *Нове скрижали*,³³ мистагошко тумачење Жртвеника као Витлејемске пећине такође преузима из исте књиге³⁴ будући да у његовом рукопису Еклезиастике немамо забележен део који се тиче објашњења Жртвеника.

Други редакторски подухват који се препознаје у *Црквеном богословљу* митрополита Михаила, а у односу на рукописне предлошке његових кијевских уџбеника, је промена наслова или замена места одређених поглавља као и реструктуирање њиховог садржаја. Оваквих примера је приличан број, али то је најочигледније учињено у случају тумачења богослужбеног простора. У *Еклезиастници*, по кијевском моделу, опис храма почиње од припрате ка олтару, док митрополит Михаило опис храма поставља супротно, од олтара ка припрати³⁵ или у другом примеру у поретку описивања свештених одежди у *Еклезиастници* опис омофора се налази на самом почетку, док га митрополит Михаило помиње на самом крају свештених одежди после сакоса.³⁶

У богословским делима XIX века, за разлику од претходног столећа, као новина појављује се историчност, у оквиру које се детаљније представља историјски развој богослужења и појединости које се за њега везују.³⁷ *Еклезиастика* обилује оваквим примерима, уз педатно навођење извора што је чини врло релевантним и квалитетним уџбеником свог времена. Митрополит Михаило, поред делова текста које дословно преузима из *Еклезиастике*, врло често изоставља ова драгоцене историјска указања или их скраћује и задржава само онај део текста који се односи на њихово мистагошко тумачење. Број оваквих примера је знатан и веже се готово за сваки одељак текста. Митрополит Михаило то чини када пише о Светој трпези, о пореклу и употреби Крсног знака, када пише о пореклу богослужбених књига уопште. Овакав приступ је посебно наглашен у делу где пише о пореклу свештених одежди. Примера ради, историју и богослужбену употребу орара митрополит Михаило је скратио и поједноставио без приказивања његове драгоцене богослужбене историје на истоку и на западу иако је то у *Еклезиастници* опширно исписано. Идентично је учињено и са наруквицама уз напомену да је митрополит Михаило изоставио руски термин *поручи* и заменио га са већ познатим називом нарукнице.³⁸

Прва запажања јавности о *Црквеном богословљу* митрополита Михаила изнео је прота Јован Живковић, у XIX веку, када је приметио да је дело доступно и приступно широј публици, али и да садржи по где која самовољна тумачења и недостатке које он не жели да износи.³⁹ Кроз компаративну анализу текстова рукописне *Еклезиастике*, штампаног *Црквеног богословља* и додатака из богословске литературе коју је митрополит користио, видимо да се под недостацима које прота Живковић помиње могу разумети поједини делови текста који сведоче о историји богослужења, а које је митрополит Михаило изоставио због саме намере настанка књиге. Штавише, *Црквено богословље* у односу на своје предлошке садржи и извесне допуне. Те допуне су приметне у деловима текста у којима митрополит описује богослужбени простор и додатно помиње

32 Упореди: Јовановић 1860, 27-28; Еклезиастика 1851, л. 9; Вениамин 1999, 24.

33 Упореди: Јовановић 1860, 18; Еклезиастика 1851, л. 12; Вениамин 1999, 19-20.

34 Упореди: Јовановић 1860, 19; Вениамин 1999, 22.

35 Упореди: Јовановић 1860, 10-11; Еклезиастика 1851, л. 7-9.

36 Упореди: Еклезиастика 1851, л. 26; Јовановић 1860, 43.

37 Сухова 2017, 95.

38 Види: Еклезиастика 1851, л. 29; Јовановић 1860, 40-41.

39 Николић 2022, 196.

сто за владоаца који стоји поред архијерејског трона и Богородичин трон придодајући му кратка објашњења. У наставку текста митрополит такође допуњава и додаје своје тумачење за срачицу и илитон, покриваче Светог престола.⁴⁰ Тумачења покривача Светог престола представљају оригинално и особено размишљање митрополита Михаила, а које се разликује у односу на сва претходна и позната тумачења. Ту се на јединствен начин комбинује историографски приступ својствен аутору са већ познатим мистагошким тумачењем и управо у таквом приступу је прота Живковић могао видети напомену ту својевољност иако сам не указује на овај пример. Текст тумачења гласи: [„Престолъ као света трпеза покрива се најпре белимъ платномъ или чаршавомъ зато: да се тимъзначи бѣдно станѣ цркве, кое е искусила у прва времена кадъ е гонѣна и то е срачица],⁴¹ која уједно означава плаштаницу христову. [После гоненія црква е добила слободу и почела е бивати благолѣпнија и украшенія, збогъ чега се и престолъ обукао у великолѣпнију изъ богате матеріе и сјајнију одежду, која се меће поврѣ срачице и зове се Индитія, и означава прославленіе христово]“.⁴²

Иако је *Црквено богословље* имало за предлог кијевске уџбенике и литературу митрополит Михаилу је дело у потпуности саобразио потребама Српске цркве у отаџбини. Када је приређивао део *Црквеног богословља* везан за богослужбене књиге митрополит је изоставио примере из руске богослужбене праксе⁴³ заменивши их познатим примерима штампаних богослужбених књига које су већ биле познате у Србији.⁴⁴ У опису Малог часослова митрополит је додао да поред тога што је то богослужбена књига часослов је и учебна књига.⁴⁵ У број богослужбених књига митрополит је уврстио и Србљак. Ово је уједно и први уџбенички опис ове богослужбене књиге. Митрополит Михаилу у *Црквеном богословљу* пише да се не зна ко је ове службе сачинио и сакупио у једну књигу и да је Србљак највероватније састављан у манастирима Српске цркве.⁴⁶ На основу овог описа видимо да митрополит није претендовао да опширније прикаже проблематику настанка и историју ове богослужбене књиге⁴⁷ него је у сажетој форми која је својствена уџбенику указао на њено постојање. Даљу пажњу везану за Србљак митрополит је преусмерио на сам садржај књиге, где се конкретно бавио богослужбеним текстовима и њиховим приређивањем што је резултирало издавањем *Србљака* 1861. године, само годину дана по издању *Црквеног богословља*.⁴⁸ Када пише о свештеним сасудима митрополит Михаилу додаје важну дисциплинску одредницу којом

40 Види: Јовановић 1860, 15.

41 Текст у угластим заградама представља оригинално тумачење које припада митрополиту Михаилу.

42 Јовановић 1860, 15-16.

43 Изостављен је историјат руских типика и навођење руских нотних књига. Упореди: Елезиастика л. 21; л. 24.

44 Када пише о службенику митрополит Михаилу помиње Будимски службеник који садржи и *благодотребна прошењја* која су одавно недостајала и наводи да су она дошла к нама из Грчке. Јовановић 1860, 33. У питању је службеник штампан у Будиму 1825, у време карловачког митрополита Стефана (Стратимировића), који на послетку садржи штампана *благодотребна прошењја*. Види: Службеник 1825, л. 159-192.

45 Јовановић 1860, 33. О просвети и њеним проблемима у време митрополита Михаила. Крестић 2017, 123-149.

46 Јовановић 1860, 36.

47 На првом поткоричном листу првог штампаног србљака, *Правила молебних*, у Римнику, из 1761. године може се прочитати да је службе сакупио и према могућностима исправио арадски епископ Синесије (Живановић). Види: Србљак 1761, л. 1. Такође из акростихова канона могу се препознати и имена појединих химнографа.

48 Опширније: Слијепчевић 1980, 142-145; Добрашиновић 2008, 242.

се забрањује мирјанима да се дотичу сасуда или да их узимају у своје руке.⁴⁹ Описујући осветљење у храму сам придодаје и описује паникадило и његову употребу⁵⁰, и додаје упутства када се кади на богослужењу.⁵¹

Први богослужбени приручник

Следеће литургичко дело који је митрополит приредио и издао је *Ручна свештеничка књига* штампана 1867. године, која уједно представља и први богослужбени приручник наше помесне Цркве. Овај важан и неопходан приручник за свештенство на подручју Београдске митрополије сједино је канонско и литургичко богословље са важним указанима која се тичу богослужбеног поретка и светотајинског живота са циљем да се „свештеницима олакша посао њихове тешке службе... и да се дају упутства како се имају свршавати свете тајне наше православне цркве“.⁵² Садржај књиге чини више целина. То су : О Светој тајни крштења (1-17),⁵³ о Светој тајни миропомазања (17-22), о Светој тајни Причешћа (22-33), о особитим случајевима при савршавању Свете литургије (33-47), о припремању и чувању Честица за болне (47-51), о причешћивању мирјана (51-65), питања везана за Свету тајну покајања (65-97), о Светој тајни брака и степенима сродства (98-122), о Јелеосвећењу (122-126), о погребу умрлих (126-133), потом следе уредбе и правила отачаствене Цркве од 1836. до 1866. године (134-191), поглавље о предбрачном испиту (191-197), поглавље о наплати обреда (198-200), о времену и реду звоњења (200-204), о поретку држања чирака и рипида (204-206), потом следе наредбе за тугоре (206-208), затим текст исповедног писма које духовник даје рукоположеноме и свештеничка заклетва (208-211).⁵⁴ Колико је ова књига била важна и потребна говори нам и сведочанство тадашњег председатеља Конзисторије протојереја Стевана Димитријевића. Између осталог записано је: „Ова књига је по свом садржају необлагоднуждна (=неопходна) сваком свештенику мирског и монашког реда, ради тачнијег вршења својих свештеничких дужности, па је стога господин министар просвете услед предлога господина митрополита препоручио Конзисторији да она учини наредбу како би свака црква такву књигу имала“,⁵⁵ што је Конзисторија и учинила.

Иако је испод наслова назначено да је књигу „израдио митрополит српски Михаил“, питање литерарних узора и извора за настанак овог дела до сада није разматрано. Митрополит Михаило је на више места у самом тексту посредством скраћеница или директних навода указивао на порекло пасуса које је преузимао. Ту наилазимо на одредбе помесних и васељенских сабора, одреднице из *Номоканона* и

49 Јовановић 1860, 46.

50 Исто, 49.

51 Исто, 51. Поглавље о звонима митрополит је дословно преписао из Еклезиастике, али је доцније у *Ручној свештеничкој књизи* из 1867. године и *Месеџослову* из 1898. године издао ред звоњења у цркви преко године, на Јутрењу, на Вечерњу и на Светој Литургији. Према указују *Ручне књиге* и *Месеџослова* на Литургију се звонило у 8:30 пре подне. Види: Јовановић 1867, 200-202; Јовановић 1898, 198.

52 Јовановић 1867, 1.

53 Одлуке које се тичу Свете тајне крштења и светотајинске праксе су и доцније, за време митрополита Михаила, допуњаване. О томе сведоче и решења Архиепископског сабора из 1890. године. Ранковић, Лазић 2011, III, 255.

54 Текст исповедног писма и свештеничке заклетве је истоветан садашњем тексту који се налази у богослужбеној употреби у нашој помесној Цркви.

55 У питању је конзисторијални акт № 1353, од 19. маја 1867. године. Цео текст Акта: Ранковић, Лазић 2010, II, 207.

правила Светих отаца.⁵⁶ Посебан део у књизи чине уредбе и правила отачаствене Цркве од 1836. до 1866. године које обједињују одлуке архијерејских сабора и конзисторија према времену њиховог заседања. Што се тиче навођења литературе митрополит Михаило у свом раду на више места цитира дело *О дужностима парохијских свештеника* епископа смоленског Партенија (Соповског) и архиепископа могилевског Георгија (Конијског)⁵⁷, затим наводи правила Петра Могиле која преузима из његовог *Требника*,⁵⁸ у појединачним случајевима цитира *Катихизис* иако не наводи његовог аутора нити помиње годину издања. Међу поменутих изворима цитира и садржај *Службеника*, наводећи да је исти штампан у Београду, изостављајући пак о ком издању тачно је реч.⁵⁹ Поредом наводе из службеника са дотадашњим штампаним издањима те књиге видимо да је у питању *Службеник* из 1838. године, штампан с благословом архиепископа београдског и све Србије Петра. Овај *Службеник* садржи текст *Известија учитељног*⁶⁰ чије делове митрополит Михаило у својој Ручној свештеничкој књизи учестало и дословно цитира. На основу наведеног можемо закључити да *Ручна свештеничка књига* представља компилацијско дело које у себи обједињује канонске, пастирске и литургијске одредбе преузете из изворне грађе и оновремених утицајних регуламената богослужења а који потичу из руске богословске средине.

Настанак *Ручне свештеничке књиге* узрокован је конкретним проблемима који су настали у парохијском и литургијском животу. Иако митрополит Михаило не наводи разлоге који су били повод за уобличавање одређених тема, у поређењу уредби и прописа Митрополије београдске са темама и решењима *Ручне свештеничке књиге*, јасно распознајемо позадину и мотиве њиховог настанка. Примера ради, у *Ручној свештеничкој књизи* митрополит Михаило пише о местима где се врши Света тајна крштења позивајући се на одлуке VI Васељенског сабора.⁶¹ Само шест година раније митрополит је издао акт везан за неправилности у вези крштавања деце, јер су поједини свештеници због народног сујеверја, крштавали децу на буњишту, или у недовршеним кућама или под стрехом верујући да ће тако крштена деца бити много срећнија.⁶² Подсећајући читаоце на каноне васељенског сабора митрополит Михаило на директан начин још једном афирмише своју ранију одлуку. Такође, када митрополит Михаило заповеда да се крштење врши

56 Митрополит Михаило од отачких правила најчешће наводи правила Светог Дионисија Александријског, али цитира и друге оце. Види: Јовановић 1867, 28-29.

57 Књига *О дужностима парохијских свештеника* представља први руски приручник из Пастрирског богословља. Најпре је штампана у Санкт-Петербургу 1766. године. Од тада књига је доживела у Русији бар још 28 издања што говори о њеном посебном значају. Штампане књиге обновљено је и 21. веку. Види: Парфений (Смоленский), Георгий (Конииский), *О должностях пресвитеров приходских*, отпечатано с готовых диапозитивов издательства Сретенского монастыря в типографии АО „Молодая гвардия“, Москва 2004.

58 Све теме које митрополит Михаило наводи налазе се у садржају првог дела Могилиног *Требника*, који се тиче Светих тајни, њиховог богословља и свештенодејстава. Види: Петар (Могила) 1654, л. 1-935.

59 Јовановић 1867, 188.

60 Види: *Службеник* 1838, л. 256-л.283. *Известије учитељноје* је постало обавезан богослужбени регуламент још у Карловачкој митрополији 1733. године. У *Правилима за свештенике* које је издао митрополит Викентије Јовановић, 1733. године у првом свештеничком правилу стоји записано: „Свештеници *Изјестје* често да читају... И ако при себи немају у свом Литургиариону написано *Изјестје учитељное*, то је свако дужан да из самог (Литургиариона) у ком је написано препише и да има“. *Свештеничка правила*, АСАНУК МПА, Б, 1733/39

61 Јовановић 1867, 6.

62 У питању је Акт од 3. новембра 1860. године, № 1031. Ранковић, Лазих, 2010, II, 127.

погружењем⁶³ он на директан начин спроводи препоруку тадашњег васељенског патријарха Јоакима, која му је упућена 15. маја 1862. године.⁶⁴ У низу примера препознају се и правила везана за Свету тајну миропомазања. Митрополит је захтевао да се јелеј радости и бочица са Светим миром јасно обележе и да се разликују да не би долазило до грешака при помазивању новокрштеног.⁶⁵ Овој напмени претходило је званични архијерејски допис из 1863. године који је говорио о правилима за вршење Свете тајне миропомазања, као и о проблемима у богослужбеној пракси који се за њу везују. Конзисторија је својим одлукама скренула пажњу управо на овакве појаве и оштро их забранила.⁶⁶ *Ручна свештеничка књига* обилује оваквим и сличним примерима. Највећи број појединачних указања упућених свештенослужитељима везује се за служење Свете литургије.⁶⁷ Митрополит Михаило најпре одређује место свештенослужења и пише да се Света тајна причешћа тј. Литургија не може свршити на другом месту осим у освешћеном храму и на Светом престољу. Да би се Света литургија могла служити и свршити потребан је антиминос без кога се не може свештенослужити. Митрополит за антиминос пише да је он „најнеопходимја потреба цркве“.⁶⁸ Сва потоња указања која се тичу свештенослужитеља Свете литургије у *Ручној свештеничкој књизи* митрополит је дословно преузео из *Известија учитељног*. Митрополит то чини када пише о свештеним одежама и сасудима, о припремама свештенослужитеља за Свету литургију, када наводи правила за особене случајеве, када пише о причешћивању свештенослужитеља, о Честицама за болне,⁶⁹ када пише о причешћивању деце и причешћивању верних у току литургијске године као и када говори о причешћивању болесника.⁷⁰

Светотајински живот и обредословља

Своје прве ставове о разумевању Свете литургије и о учествовању у њој митрополит је исказао још као епископ шабачки, у својој архијерејској поуци која је настала приликом визитације епархије 1855. године. Тадашњи епископ шабачки Михаило пише да су се први хришћани чешће исповедали и причешћивали и да су зато били добри хришћани, јер да би достојно примили ову Свету тајну брижљиво су се чували од греха. Зато, по речима митрополита Михаила, сваки хришћанин треба да учини исто и да се током сваког поста бар једном исповеди и причести, а нарочито да не пропусти време Часног поста, јер је Причешће залог наше бесмртности и блаженства.⁷¹ У свом *Душевном дневнику* штампаном 1859. године, митрополит Михаило исписује и поглавља *О примању Свете тајне* и *О бивању на Светој литургији*. Да би хришћани достојно примили Свете тајне, они се морају исправљати „загледани у себе и просуђујући о себи“⁷² наглашава

63 Јовановић 1867, 5.

64 Текст препоруке: Ранковић, Лазић, 2010, II, 142.

65 Јовановић 1867, 17.

66 У питању је Акт од 31. јануара 1863. године који је потписао председник Конзисторије Станко Димитријевић. Ранковић, Лазић, 2010, II, 159.

67 О припремама монаха за служење Свете литургије и времену које потом следи митрополит пише у својој књизи *Мудри игуман*. Види: Јовановић 1863, 74-75.

68 Јовановић 1867, 22. О антиминосима митрополита Михаила опширније: Даутовић 2017, 189-204.

69 О Честицама за болне и о њиховом чувању митрополит је писао још у свом *Окружном писму* 1859. године. Јовановић 1859, 4-5.

70 Јовановић 1867, 22-68.

71 Јовановић 1855, 8-9. Посебну поуку *О приуговорљивању за часни пост* митрополит Михаило је објавио у свом *Црквеном учитељу*. Види: Јовановић 1861, 200-202.

72 Јовановић 1859, 25; О самопреиспитивању монаха: Јовановић 1863, 73-74.

митрополит, представљајући долазак на богослужење као нашу најсветију дужност.⁷³ У свом *Окружном писму* из 1859. митрополит указује да самоиспитивање и очишћење савести представља обавезу не само верног народа него и свештеника који треба да се често исповедају својим духовницима.⁷⁴ Писмо поред напомена садржи и краће упутство за исповест тј. како свештеници треба да исповедају народ. У упутству се напомиње да свештеници то треба да чине са расуђивањем, богобојажљиво и благоразумно. По исповести свештеник треба да пита онога који се каје да ли је исповедио све грехе а потом би уследила поука свештеника⁷⁵. Упутства о правилном савршавању исповести митрополит је проширио у својој *Ручној свештеничкој књизи* објединивши све важне појединости везане за ову Свету тајну.⁷⁶ Што се тиче самих питања која духовник поставља, митрополит каже да она служе као помоћ ономе који се исповеда, напомињући да питања треба предложити у општим обрасцима. Такође, истиче се да духовник не треба да буде љубопитљив нити да тражи све околности у којима је грех начињен.⁷⁷ У свом *Окружном писму* митрополит подсећа служитеље на неопходност читања литургијских молитава приликом свештенослужења, пише о потреби да служитељи свакодневно читају Свето јеванђеље и саветује их како да се припремају за служење Свете литургије. Митрополит Михаило потом пише о просфорама и напомиње какав треба да је изглед и укус просфора намењених за богослужење. За убрисивање верних после Причешћа, митрополит издаје заповест о употреби убруса наводећи да није лепо у том случају употребљавати дарке који се таквом употребом прљају него за то треба имати нарочито припремљен убрус.⁷⁸ У свом делу *Црквени учитељ* штампаном 1861. године митрополит Михаило исписује посебно поглавље под насловом *О ползи од светог причешћа*. Пошто истиче да Свето причешће ползује и душу и тело митрополит закључује речима: „О када би се људи чешће а достојније причешћивали земља би се обратила у рај“.⁷⁹ Убрзо потом Свети архијерејски сабор којим је митрополит председавао 1867. године донео је решење у вези са правилима о причешћивању верника. У извештају који је поднет сабору наводи се да се уобичајило код народа и свештенства да се народ причешћује у све друге постове осим Часног поста без исповести и покајања, док се исповедало само у Великом посту, што је противно правилима. Стога је сабор заповедио да свако ко хоће да се причести ма у ком посту у току године или у било које друго време, свагда треба да се најпре исповеди и покаје. Тада је забрањено свештенству да ни у ком случају не сме раздавати Свето причешће без претходне исповести и покајања.⁸⁰ Овакав међусобно условљен однос светих тајни ће потом кроз више деценија препознатљиво обележити богослужбену праксу не само Београдске митрополије него и шире.

Колико је устројство богослужбеног живота било важно за митрополита Михаила сведочи и постојање типика тј. *Кратког изображења црквеног устава*, штампаног у Москви 1866. године, а који је од 1881. године постао обавезни

73 Јовановић 1859, 26. Митрополит ће ову тему разрадити у свом делу *Црквени учитељ*. Види: Јовановић 1861, 40-42; 45-48; 11-115; 118-120.

74 Јовановић 1859, 6-7; Ово указање поновљено је доцније актом митрополита Михаила од 12. септембра 1891. године. Пун текст документа: Зборник правила, уредаба и наредаба 1900, 152-153.

75 Јовановић 1859, 17.

76 Јовановић 1867, 72-90.

77 Исто, 76-77.

78 Опширније: Јовановић 1859, 12-23.

79 Јовановић 1861, 198; Митрополит у *Ручној свештеничкој књизи* истиче да је потребно да се новокрштени чешће причешћују. Јовановић 1867, 12.

80 Решење Архијерејског сабора у вези са правилима о причешћивању верника, од 18. септембра 1867. године С№ 27. Ранковић, Лазић, 2010, II, 212.

богослужбени приручник Београдске митрополије. Наређењем архијерејске власти сваком храму послата су по два примерка књиге, за десну и леву певницу⁸¹ и тако је књига постала званични богослужбени регуламент. *Кратко богослужбено указање* садржи сва неопходна правила везана за богослужбени поредак литургијске године, али не садржи месецослов. Значајно је приметити да овај типик укључује свештенослужење Свете литургије у садржај дневног богослужбног круга⁸² и напомиње да Светој литургији претходи читање Трећег и Шестог часа⁸³. Поред литургијског и светотајинског богословља митрополит Михаило Јовановић је радио на уједначавању и коначном уобличавању свештених радњи и обредословља. Ту свакако спада правило о изношењу плаштанице које је дефинисано решењем од 5. октобра 1877. године,⁸⁴ затим правила о вршењу Литија,⁸⁵ правила за свећење славске водице⁸⁶ и правила за свећење водице током Часног поста.⁸⁷ Свакако најпрепознатљивије место у обредословљу митрополита Михаила представља његово уобличавање чина при резању славског колача.⁸⁸ Митрополит Михаило је поред доношења нових укинуо нека од ранијих богослужбених правила која је у његовом одсуству донео митрополит Теодосије (Мраовић). Ту истичемо одлуку да се током Малог входа јеванђеље носи на целивање свим окружним протима које су саслуживале. Из донетог решења сазнајемо да је тај обичај ретко практикован, а где је практикован производио је неред и пометњу и митрополит Михаило га је укинуо.⁸⁹

Закључак

На основу садржаја богословских уџбеника, богослужбених књига и приручника које је митрополит Михаило уобличио или сачинио видимо да се митрополит са успехом бавио питањима литургијског живота и свештенослужења. Користећи материјале и литературу која је припадала времену његовог школовања у Кијеву писао је уџбенике и стварао је практична богослужбена упутства те је тако решавао проблеме многообразности и супротстављености унутар литургијског предања и богослужбене праксе Београдске митрополије XIX столећа. У митрополитовом раду на устојству богослужења препознајемо три целине. Прву целину можемо назвати литургичко-педагошка. Она се везује за стварање литературе и омогућавање богословског и литургичког образовања које је било неопходно будућим свештенослужитељима. У ту сврху настало је и *Црквено богословље или црквесловље* које можемо с правом назвати и првом српском литургијом, иако сам уџбеник није тако насловљен. Оригиналноост овог дела треба сагледати и вредновати у светлу његових предлогака док је његов значај и допринос литургичком образовању клирика неупитан. Другу целину рада митрополита Михаила (Јовановића) можемо назвати литургичко-обредословном и она се тиче решавања питања везаних за свештене радњи и богослужбену праксу у границама Београдске митрополије. У том светлу посебно је значајан настанак *Ручне свештеничке књиге* 1867. године која представља и први штампани богослужбени приручник у нашој помесној Цркви. Значај *Ручне свештеничке књиге* не огледа се само у његовом првенству него и у квалитетној

81 Ранковић, Лазић, 2011, III, 68.

82 Кратко изображение церковнаго устава 1866, 1.

83 Исто, 8.

84 Текст решења: Ранковић, Лазић, 2011, III, 35.

85 Види: Зборник правила, уредаба и наредаба 1900,164-169; Ранковић, Лазић, 2010, II, 156;213

86 Ранковић, Лазић, 2010, II, 302

87 Ранковић, Лазић, 2011, IV, 76.

88 Опширније: Вукашиновић 2020, 237-239.

89 Ранковић, Лазић, IV, 2011, 101.

синтези богослужбених указања и канонског предања што је допринело уклањању недоумица и увођењу једнообразности у питањима богослужбене праксе. Трећа целина митрополитовог литургичког стваралаштва не представља посебну хронолошку нити литерарну етапу него својим указивањима и садржајем прожима претходне две целине и наставља и развија њихов значај указујући на правилно спровођење светотајинског живота и уобличавање молитвених потреба и писање нових обредословља.

Дела и архипастирске одлуке митрополита Михаила оставиле су дубок траг у богослужбеном животу наше помесне Цркве и препознатљиво су обележиле не само време у коме су настале него и деценије које су потом уследиле. Најпознатији пример таквог утицаја везан је за разумевање светотајинске праксе а тиче се одлуке о међусобној условљености Светих тајни, Свете тајне Евхаристије и Свете тајне исповести. У питању је одлука Светог архијерејског сабора из 1867. године и припада времену када је Сабором председавао митрополит Михаило (Јовановић). Тада је одлучено да свако ко жели да приступи Светом Причешћу мора да се претходно покаје и исповеди, што је створило посебну светотајинску дисциплину. Повод ове одлуке треба тражити у изналажењу начина за консолидацију и актуализацију светотајинског живота у контексту оновремених питања и проблема и нипошто се не сме тумачити изван поменутих оквира. Познато је да је митрополит Михаило био литург који је јасно разумео важност тачног и доследног савршавања свештених радњи и значај активног светотајински живот свих чланова Цркве.

Рукописни извори

- Дневник*, Архив Србије, Збирка Поклони и откупи, ПОк. 33 1(б)
Еклезиастика (1851), Архив Србије, Збирка Поклони и откупи, ПОк. 33 1(з)
Еклезиастика II, Архив Србије, Збирка Поклони и откупи, ПОк. 33 8 (љ)
Практическое богословіе, Архив Србије, Збирка Поклони и откупи, ПОк. 33 8 (м)
Свештеничка правила митрополита Викентија (Јовановића), АСАНУК МПА, Б, 1733/39
Устав церковный, Архив Србије, Збирка Поклони и откупи, ПОк. 33 1 (ж)

Штампани извори

- Зборник правила, уредаба и наредаба (1900): *Зборник правила, уредаба и наредаба архијерејског сабора православне српске цркве у краљевини Србији (од 1839-1900)*, Београд
Јовановић, Михаило (1855): *Поученіе говорио Е.Ш.М приликомъ каноничне посете свое епархіе 1855 год.* У књигопечатњи княжества Србскогъ 1859
Јовановић, Михаило (1859): *Окружно писмо писано епархіалномъ свештенству.* У Београду при Правителственной књигопечатњи
Јовановић, Михаило (1860): *Црквено богословіе или Црквесловіе*, за ученике виши разреда. Съ благословомъ Нѣговогъ Високопреосвештенства, Архієпископа београдскогъ и Митрополита србскогъ, Господина Михаила, У Београду у Правителственной књигопечатњи
Јовановић, Михаило (1861): *Церковный учитель.* У Београду у Правителственной књигопечатњи
Јовановић, Михаило (1863): *Мудрый игуманъ.* Съ благословомъ Нѣговогъ Високопреосвештенства, Архієпископа београдскогъ и Митрополита србскогъ, Господина Михаила, У Београду Писменима Књигопечатне Н. Стефановића

- Јовановић, Михаило (1864): *Православно пастирско богословіе*. Съ благословомъ Нѣговогъ Високопреосвещенства, Архієпископа београдскогъ и Митрополита србскогъ, Господина Михаила, У Београду у Државной књигопечатни
- Јовановић, Михаило (1867): *Ручна свештеничка књига*. израдіо митрополитъ србскій Михаилъ, У Београду у Државной књигопечатни
- Јовановић, Михаило (1898): *Месеѡслов православне хришћанске опште и српске цркве*. У Београду: штампано у државној штампарији краљевине Србије
- Кратко изображение (1867): *Кратко изображение церковнаго устава*, Москва, У синодалној типографији
- Ранковић Зоран, Лазић Мирослав (2010): *Уредбе и прописи митрополије београдске (1857-1876)*. II, Пожаревац : Епархија браничевска, Одбор за просвету и културу
- Ранковић Зоран, Лазић Мирослав (2011): *Уредбе и прописи митрополије београдске (1877-1893)*. III, Пожаревац : Епархија браничевска, Одбор за просвету и културу
- Ранковић Зоран, Лазић Мирослав (2011): *Уредбе и прописи митрополије београдске (1894-1920)*. IV, Пожаревац : Епархија браничевска, Одбор за просвету и културу
- Служебник (1825): *Служебник*, с благословом православног архиепископа карловачког господина Стефана, Будим
- Служебник (1838): *Служебник*, с благословом Преосвѣшеног архиепископа београдског и све Србије митрополита господина Петра, Београд: у типографији Књажевства српског
- Србљак (1761): *Правила молебная святых сербских просветителей*, Римник
- Србљак (1861): *Србљак*, Београд

Литература

- Амфитеатров, Антоний (1851): *Пастирское богословие*. часть I, Кіев , въ Типографіи Кіево-Печерской лавры
- Архієрейско поученіе новорукоположеномъ свештенику* (1858): преведено съ руског, Съ благословомъ Нѣговогъ Високопреосвещенства, Архієпископа београдскогъ и све Србіе Митрополита Господина Петра, У Београду, У Правителственой Типографіи
- Вениамин, архиепископ нижегородский (1999). *Новая скрижаль, или Объяснение о церкви, о литургии и о всех службах и утварях церковных*, первое издание после 1917 года, Москва: Издательство православного братства Святителя Филарета Митрополита Московского
- Вукашиновић, Владимир (2020): *Службе и устави нјенија: Historia Sacrae Liturgiae Serbicae*. Врњци: Интерклима-графика; Београд : Mons Naemus
- Вуковић, Сава (1996): *Српски јерарси: од деветог до двадесетог века*. Београд: Евро; Подгорица: Унирекс; Крагујевац: Каленић
- Даутовић, Вук (2017): „О антиминосу архиепископа београдског и митрополита Србије Михаила (Јовановића)“, у : *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, 45/2017, 189-204.
- Добрашиновић, Голуб (2008): „Митрополит Михаило о Вуковом Новом Завету“. у : *Живот и дело митрополит Михаила (1826-1898)*, ур. Димитрије Стефановић, Београд: САНУ, 235-248.
- Живковић, Ивица (2004): „Проповедништво митрополита Михаила“. у: *Црквене студије*, 1, 161-185.

- Mlakar, Mirko (2016): „Propovedništvo u Srbiji u 19. stoljeću“. у : *Obnovljeni život* 71/3, 349-362.
- Могила, Петар (1654): *Требник митрополита Петра Могилы*. Том 1. Информацијно-видавнички центар Украјинској Православној Цркви, 1996 (1646).
- Николић, Петар (2022): *Литургијски живот и литургијска теологија у Карловачкој митрополији XIX века*. докторска дисертација, Београд: Православни богословски факултет Универзитета у Београду, Београд
- Непознат аутор (1897): „Миахаил, архиепископ београдски и митрополит Србије“. у : *Босанска вила* 1897, 1/XII, 1-4.
- Павловић, Марко (2008): „Митрополит Михаило као шабачки епископ“. у : *Живот и дело митрополит Михаила (1826-1898)*, ур. Димитрије Стефановић, Београд: САНУ, 49-63.
- Парфениј (Смоленскиј), Георгиј (Конискиј) (2004): *О должностях пресвитеров приходских*, отпечатано с готовых диапозитивов издательства Сретенского монастыря в типографии АО „Молодая гвардия“, Москва
- Пузовић, Владислав (2017): *Руски путеви српског богословља: школовање Срба на руским духовним академијама 1849-1917*. Београд: Православни богословски факултет, Институт за геолошка истраживања, Службени гласник
- Сухова, Ју. Н (2009): „Пастырское богословие в российской духовной школе (XVIII -начало XX в.“. у : *Вестник ПСТГУ I: Богословие. Философия*, 1 (25), 25–43.
- Сухова, Ју. Н (2011): „Духовно учебный проект святителя Иннокентия Борисова 1830 -х гг.“ у : *Вестник ПСТГУ II: История. История Русской Православной Церкви*, 2 (39), 18–34.
- Сухова, Ју. Н (2017): „Формирование литургики как академической дисциплины (1814-1869)“, у : *Вестник Екатеринбургской духовной семинарии*. вып. 2 (18), 88–116.
- Слијепчевић, Ђоко М (1980): *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије*. Минхен: Искра

Nikola Lukić

LITURGICAL THEOLOGY OF METROPOLITAN MIHAILO (JOVANOVIĆ)

Archbishop of Belgrade and Metropolitan of Serbia Mihailo (Jovanovic) is a prominent figure whose work recognizably marked the restored Serbian state's church and political life. Researchers have analyzed almost all aspects of his rich autobiography, while the Metropolitan Mihailo's work on creating theological literature and editing liturgical life has been shown through individual examples which have indicated the basic directions of this significant project. This paper will discuss the liturgical theology of Metropolitan Mihailo, which will be researched and analyzed not only through the origin and the content of the theological textbooks and manuals which were edited and printed by Metropolitan, but also through the regulations and codes of the Metropolitanate of Belgrade, which testify directly of the undertaken initiatives and the achieved results of his work.